

дуальної свідомості, – вираженими в зміні цінностей і цілей, можливі докорінні зміни в стані суспільства, його соціальної організації та еволюційного розвитку. Здійснення громадянами переоцінки цінностей без зовнішнього впливу, лише своїми силами, орієнтуючись на надіндивідуальні цінності та спільну мету, і є самоорганізацією нації як подоланням основного рудименту посттоталітарної ментальності – патерналізму українців.

Література

1. Арендт Х. Джерела тоталітаризму. Київ : Дух і Літера, 2005. 584 с.
2. Будз, В.П. Панантропологічна парадигма суспільної самоорганізації. Вісник Львівського університету. Серія філософські науки, №23, 2019. С. 12 – 18.
3. Козловець М. А. Державотворення у контексті ментальності українців, або Філософія національного мазохизму. Практична філософія, №3 (69), 2018. С. 181 – 198.
4. Козловець М. А. Процеси державотворення у контексті ментальності українців. Філософія, релігія та культура у глобалізованому світі: Всеукраїнська науково-теоретична конференція з міжнародною участю, 23 листопада 2015 року [матеріали тез та виступів]. Житомир: Євенок О. О., 2015. С. 239 – 245.
5. Людський розвиток в Україні: трансформація рівня життя та регіональні диспропорції (колективна монографія) / відпов. за випуск Л. М. Черенько, О. В. Макарова; за ред. Е. М. Лібанової. У 2-х томах. (Т. 1). К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи НАН України, 2012. 436 с.
6. Малюта, А. Н. Гиперкомплексные динамические системы. Львов, Вища школа, 1989. 120 с.
7. Шульга М. Збій соціальної матриці. Монографія. Київ: Інститут соціології НАН України, 2018. 284 с.

УДК 94 (477

ТРАНСФОРМАЦІЯ СВІТОГЛЯДНИХ ПРІОРИТЕТІВ В УМОВАХ УТВЕРДЖЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ЦІННІСНО-ОРІЄНТАЦІЙНОЇ СИСТЕМИ (1920-1930 РР.)

Алла Киридон,

*доктор історичних наук, професор, директор Державної наукової установи
«Енциклопедичне видавництво»*

Аналізується трансформація світоглядних пріоритетів населення в парадигмі відносин держава-церква-суспільство 1920-1930-х рр. в умовах утвердження радянської ціннісно-орієнтаційної системи. Акцентовується увага на утвердженні нових маркерів та своєрідних ментальних кодів ідентичності суспільства доби зародження тоталітаризму.

Ключові слова: *тоталітаризм, релігія, церква, суспільство, держава, ментальність, ідентичність.*

The transformation of the worldview priorities of the population in the paradigm of state-church-society relations of the 1920s and 1930s in the conditions of the establishment of the Soviet value-orientation system is analyzed. Attention is focused on the approval of new markers and peculiar mental codes of identity of the society of the birth of totalitarianism.

Keywords: *totalitarianism, religion, church, society, state, mentality, identity.*

Комплекс проблем сучасного суспільства спонукає до глибокого дослідження та осмислення підґрунтя соціальних процесів. Кардинальні реформи – це завжди фундаментальні зміни основ життя народу, пов'язані з його ціннісними орієнтаціями, уявленнями, нормами, сталими переконаннями й стереотипами. Зміна контексту уможливорює виникнення нових смислів в пізнавальних

традиціях, які вважалися такими, що втратили актуальність. З-поміж іншого, вагомим видається утвердження світоглядних пріоритетів як маркерів та своєрідних ментальних кодів ідентичності конкретно-історичного суспільства (як соціокультурного утворення).

Метою наукового повідомлення є аналіз трансформації світоглядних пріоритетів населення в умовах утвердження радянської ціннісно-орієнтаційної системи й оприсутнення основних тенденцій в парадигмі відносин держава-церква-суспільство 1920-1930-х рр.

Тоталітаризм – це «унікальний тип політичної системи, яка вимагає від усіх повної мобілізації людських і матеріальних ресурсів, найсуворішого дотримання стандартів поведінки, які вона вважає необхідними для досягнення визначених грандіозних завдань, накреслених тоталітарним рухом. ... Це відчайдушна потреба індивіда відчувати свою співпричетність...» [17, с. 1-2]. В західній літературі в контексті ідеї етапності розвитку тоталітарної диктатури в СРСР, виокремлюється кілька етапів еволюції комуністичного режиму: початковий етап або етап консолідації – від захоплення влади більшовиками (інший варіант – від початку масової колективізації в країні) до смерті Й. Сталіна, етап стабілізації (варіант – деградації) – 1953–1991 рр.

Суттєві характеристики будь-якого соціуму увиразнюються в його менталітеті. Менталітет є певною своєрідною пам'яттю людини про минуле, психологічна детермінанта поведінки людей, які вірні своєму історично ментальному «коду» за будь-яких обставин, не виключаючи й катастрофічні. В менталітеті суспільства віддзеркалюється, певним чином, історичний досвід нації, перипетії її формування й розвитку. Глибинно-психічні установки, тобто безперервно «працюючі» поза полем «відкритої» чи зовнішньої (так званої «чистої») свідомості духовні орієнтири думки й волі, містять сприйняття, оцінку й поведінку. В основі роботи «ментальних механізмів» увиразнюються три основні функціональні установки: установка сприйняття (когнітивний елемент), установка оцінки (афект), установка поведінки (діяльнісний компонент «тріади», що розглядається), які можуть бути структуровані в своєрідну глибинно-психічну «вертикаль». [11, с. 72].

Релігійний чинник був одним із маркерів ментальних основ суспільства фактично до бурхливих подій початку ХХ ст.: саме традиційна релігія давала суспільству досить впорядковану картину світу, вносячи в людське життя узгодженість і визначаючи її місце в світі. В умовах розколотого внаслідок війни та революційних потрясінь суспільства ще рельєфніше поставала потреба світоглядних орієнтацій. З руйнуванням усталеної структури суспільства і втратою колись єдиних морально-ціннісних орієнтирів абсолютно не випадковим видається сприйняття частиною суспільства нової світоглядної системи, запропонованої більшовицькою партією.

Аналізуючи «швидкість» перемоги більшовиків та марксистської ідеології у протистоянні з православною ідеологією, слід врахувати, що визрівання передумов цих процесів відбувалося в попередні роки. Уже в другій половині ХІХ ст. спостерігається розчарування в православної церкві і наростання релігійної апатії в аристократичному середовищі, поширення атеїстичних поглядів серед радикальної інтелігенції Росії, яка переживала своєрідну релігійну кризу [14, с. 25]. «Скрізь була певна кількість явних або, частіше, більш чи менш потаємних безвірників і байдужих, але серед загального складу нації вони становили меншість, – зауважував С. Аверинцев. – Віра мас «відчутно холонула», але вона трималася, трималася хоча б за інерцією». Відбувалася зміна смислових орієнтирів: те, що раніше вважалося втіленням духовної сили, несподівано ставало навпаки лише «неясно окресленим і побіжним» [1, с. 360]. Уже в роки революції збліднув міф про глибоку релігійність народу і відданість його православ'ю. І власне Церква (духовенство), і держава (більшовики) фактично постали перед необхідністю обрання орієнтирів та визначення ролі і місця в подальшому існуванні. Але якщо церква сподівала-

ся на повернення свого колишнього статусу та авторитету в системі державно-церковних відносин, то влада мала намір витіснити колишню головну ідеологічну інституцію з її звичної соціокультурної ніші, знищивши «старих» богів і проголосивши «нову» релігію. За цими процесами стояли не якісь абстрактні структури. Учасниками або (щонайменше) свідками подій були конкретні люди, яких виховувала сама дійсність. Не випадково, суспільство виявилось розколотим: частина виступила в обороні православної віри й свого права її сповідувати. Інша ж частина, і, як свідчить розвиток подій, не менша, виявила, навпаки, бажання нищити й руйнувати все, пов'язане з церквою, зрікаючись віри.

Метою комуністичного режиму, заснованого на диктатурі правлячої партії, було поступове обмеження, витіснення, а в перспективі викорінення релігії. Характерною рисою суспільства 1917–1930-х років стала амбівалентність свідомості, яка знайшла прояв в організації «червоних куточків», «куточків Леніна» тощо за аналогією з почесним «чевоним кутком», де знаходились ікони. Часто поряд з портретом Леніна була ікона [8, ф.п.342, оп. 1, спр. 887, арк. 105]. Під час обстеження Чернігівським губкомом 660 сільських комуністів у хатах 383-х із них висіли ікони. Луганський обком повідомляв, що «наявність у хатах сількомуністів ікон – явище повсюдне», а в одному з сіл ікони висіли навіть у хатах-читальнях [16, ф. 1, оп. 20, спр. 2112, арк. 23]. При обстеженні в 1924 р. Михайлівського сільосередку та ряду сіл Савинського району Ізюмського повіту у багатьох будинках були виявлені ікони, що пояснювалося слабкістю проведення антирелігійної пропаганди, а також тим, що комуністи «не впливають» на своїх дружин [7, ф. 4, оп. 1, спр. 8, арк. 53, 92]. У Прилуцькому повіті Полтавської губернії було проведено насильницьке вилучення ікон із осель комуністів [16, ф. 1, оп. 20, спр. 2006, арк. 76 зв.]. За результатами обстеження сільських партійних осередків Куп'янського повіту влітку 1927 р. виконання релігійних обрядів було назване одним із найпоширеніших «негативних явищ» серед більшовиків (поряд із пияцтвом, грою в карти і використанням службового становища) [7, ф. 3, оп. 1, спр. 114, арк. 140]. Така ж картина спостерігалась і в інших місцевостях [5, ф.п. 86, оп. 1, спр. 176, арк. 17; 6, ф.п. 9032, оп. 1, спр. 65, арк. 10; спр. 66, арк. 3 зв.; спр. 67, арк. 163-164; 16, ф. 1, оп. 20, спр. 2917, арк. 76 та ін.].

Причини такої парадоксальної ситуації полягали в тому, що колишні світоглядно-ідеологічні пріоритети свідомості похитнулися або були зруйновані, натомість нові ще не сформувалися. Це вело до «розмитості» ідеалів та цінностей. Разом із тим подібна ситуація може слугувати підтвердженням розгубленості розтривоженого суспільства, дезорієнтації в процесах соціальної реальності. Очевидно народна уява про комуністичну владу навіть більшою мірою, ніж раніше, формувалася на основі культово-реліктової форми світосприйняття. Не випадково в 1924 р. звучали пропозиції влаштувати своєрідну криваву тризну з нагоди смерті вождя (розстріляти всіх есерів) [3, с. 270].

Доволі часто обурення віруючої людності провокували активісти або молодь. В одному з документів наголошувалося: «Релігійна община має неспокій під час виконання церковної служби, бо молодь, збираючись у хаті-читальні [під неї обладнали церковну сторожку – А.К.], заводять співи та музику та влаштовує гру коло церкви – б'є в церкві вікна та ламає огорожу і замки коло дверей» [15, ф. 1, оп. 7, спр. 171, арк. 157 зв.]. Комсомольці Лебединського повіту вчинили розгром церкви в новорічну ніч, знищивши «все внутрішнє начиння від престолів до ризниці» [16, ф. 1, оп. 20, спр. 1222, арк. 124]. У селі Миколаївці Кам'янського району комсомольці влаштували вечірку напередодні паски, «украли в церкві приготовлене для причастя вино і випили його» [16, ф. 7, оп. 1, спр. 737, арк. 21]. У селі Романенково молодь під час пасхальних свят спалила церкву [16, ф. 7, оп. 1, спр. 737, арк. 21], а в селі Никонівка Волинської губернії в час Різдва влаштувала скандал у церкві [15, ф. р. 5, оп. 2, спр. 190, арк. 97].

Потребуючи нових світоглядних орієнтирів, молодь швидко всотувала ідеологічні установки партії комуністів. Тому не лише злою волею влади, а, вочевидь, і справді щирістю були зумовлені заяви частини молодиків про намагання «покінчити з мракобіссям», «покласти край тій шкідливій та контрреволюційній роботі, що переводить її духівництво» [15, ф. 1, оп. 7, спр. 345, арк. 10]. Разом із тим, серед іншої частини молоді помічався доволі високий ступінь набожності та симпатій до релігійної обрядовості [16, ф. 7, оп. 1, спр. 737, арк. 18]. Упродовж 1920-1930-х років особливо поширеним явищем було виконання церковних обрядів комсомольцями, яке почасти мало масовий характер [16, ф. 7, оп. 1, спр. 162, арк. 11; ф. 1, оп. 7, спр. 31, арк. 107 зв.-108]. Так, навіть 1935 р. переважна більшість молоді сіл Іванківського району справляла паску, відзначала за всіма церковними правилами весілля [16, ф. 7, оп. 1, спр. 1138, арк. 63]. Тоді ж на Чернігівщині комсомолец звернувся до священика з проханням повінчати церковним шлюбом. Священик наклав на нього п'ятитижневу епітимію, після чого безкоштовно повінчав його [16, ф. 7, оп. 1, спр. 73, арк. 211]. У Коростенській окрузі документи теж фіксують поширення виконання релігійних обрядів, особливо хрещення дітей та церковні шлюби [16, ф. 7, оп. 1, спр. 162, арк. 11]. В одному з документів (1932 рік) зазначалося: «Зазвичай на селі у окремих комсомольців у кутку висять ікони» [16, ф. 7, оп. 1, спр. 818, арк. 49]. Тому не випадково в постанові Секретаріату ЦК КП(б)У наголошувалося: «Необхідна боротьба за молодь, якою прагне заволодіти церква» [16, ф. 1, оп. 7, спр. 50, арк. 132 зв.].

Таким чином, очевидно для людей, котрі жили в перехідного типу суспільстві, не звільнившись повністю від старих уявлень та стереотипів, характерним був стан подвійних стандартів. Спостерігалось паралельне співіснування старих і нових норм та принципів, що породжувало певні парадокси або феномени в соціальному і політичному житті. Серед психологічних феноменів, характерних для суспільств, що переживають трансформацію, дослідники відзначають такі: аномічної деморалізованості, терпіння нестерпного, соціальної захищеності від держави та інші [13, с. 117]. Залежно від менталітету, історичних традицій, рівня розвитку суспільства, особистих свобод та інших чинників «конфлікт» долається різними способами: людина або може засвоїти нові знання і відкинути старі, або ж прагнутиме закріпити, захистити старі знання, відсторонившись від нових.

У суспільстві 1917-1930-х років, що трансформувалося, події розгорталися надзвичайно динамічно. Соціальна дійсність змінювалася на очах. Натомість свідомість людей, їхня картина світу та категорії її опису перебудовувалися значно повільніше. Поставала проблема адаптації до нових цінностей та пошуку орієнтирів у новому суспільстві. Апеляція до базових цінностей культури, до перевірених часом орієнтирів православної віри була своєрідною захисною реакцією на небезпечні зміни. Безперечно, суспільство виявилось розколотим. Частина його за відносно короткий період перейшла від віри в Бога до сповідування марксистської ідеології, плондруючи і нищачи православні святині. Інші навпаки виступили на захист православної віри. «Мовчазна більшість» поставилася до гонінь на церкву загалом індиферентно, продовжуючи займатися звичайними повсякденними справами. Можна говорити про аномію, тобто моральну кризу суспільної свідомості, для якої характерним є вакуум моральності. Вже на момент жовтневого перевороту 1917 р. для абсолютної більшості населення країни зберігалася лише «ритуальна оболонка» православної моралі, готова вибухнути при першому ж подихові соціального вітру. Саме це й сталося в буремні революційні дні, коли неминуче виявилася «релігійна порожнина».

Виснововуючи, доречним видається нагадати універсальний соціальний закон історичної спадковості, сформульований О. Зінов'євим: «Якщо якась суспільство руйнується, але при цьому зберігається людський матеріал і осно-

вні умови його виживання, то із залишків цього суспільства може виникнути нове, максимально наближене за соціальним типом до зруйнованого» [9, с. 67]. На продовження цієї думки констатуємо, що з переходом влади з рук у руки політичний процес не може зазнати миттєвого радикального переродження або здмхнути за чиїмось повелінням прах історичних традицій країни, соціально-політичної ментальності народу, проігнорувати специфіку його суспільної свідомості чи характерні риси політичної культури [4, с. 3]. Певна частина уявлень і традицій у сфері держави, права, культури не могла зникнути разом зі старою зруйнованою державною машиною і знищеними класами; вона виявилася досить стійкою, оскільки чинники, що її породили, або повністю збереглися, або вимагали для своєї зміни тривалого часу. Після перемоги більшовиків, коли релігія знищувалася насильницькими методами, її канони стали замінюватися новими положеннями, що ґрунтувалися на марксистсько-ленінському вченні про світову революцію, диктатуру пролетаріату, класову демократію, пролетарську справедливість тощо. Відбулася заміна морально-ціннісних орієнтирів. Моральним тепер визнавалося все те, що слугувало для перемоги соціалізму. Ця ленінська теорія стала виправданням усіх жорстокостей, свавілля, утисків, які використовувалися державою для утвердження влади більшовиків. Насаджувалася ідея превалювання суспільного інтересу над особистим, яка підкорила людину тоталітарній державі і авторитарному колективу [12, с. 216]. Як зазначає С. Аверинцев, «не можна заперечувати, що традиційна релігійність і народна релігійна культура країни, яку називали колись «Святою Руссю», виявилася порушеною в таких масштабах, у можливість яких надто важко було повірити заздалегідь» [1, с. 360]. Більшовицька влада формувала глибинно-психічну «вертикаль» суспільства тоталітарного, використовуючи роботу «ментальних механізмів».

Література

1. Аверинцев С. Софія – Логос. Словник. Вид. 2-е, випр. і доп. К.: Дух і літера, 2004.
2. Бодрийяр Ж. В тени молчаливого большинства, или конец социального. Екатеринбург: [Б. и.], 2000.
3. Буддаков В.П. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия. М.: РОССПЭН, 1997.
4. Власть и оппозиция. Российский политический процесс XX столетия. М.: Рос. полит. энциклопедия [РОССПЭН], 1995.
5. Державні архів Житомирської області
6. Державні архів Полтавської області
7. Державні архів Харківської області
8. Державні архів Чернігівської області
9. Зиновьев А.А. Гибель «империи зла» (очерк Российской трагедии) // Социс. 1994. № 10.
10. Пискотин М.И. Социализм и государственное управление. М.: Наука, 1984
11. Полежаев Д. В. Ментальність особистості: філософсько-освітній аспект // Психологія і особистість. 2015. № 2. Ч. 1. С. 71-85.
12. Право и культура. Монография / Нерсисянц В.С., Муромцев Г.И., Мальцев Г.И. и др. Изд-во РУДН, 2002.
13. Скалацька Д. Феномен соціальних і політичних перетворень та їх вплив на формування громадської думки у перехідних суспільствах // Політологічний вісник: Зб. наук. праць. К.ТОВ «XXI століття: Діалог культур», 2004. Вип. 16. – С. 117.
14. Хейер Э. Религиозный раскол в среде российских аристократов в 1860 – 1900 годы. Редстокизм и пашковщина / Пер. В.Сильчука. М.: Изд-во. «Икар», 2002.
15. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
16. Центральний державний архів громадських об'єднань України
17. Brzezinski Z. The Permanent Purge. Politics in Soviet Totalitarianism. Cambridge Harvard University Press, 1956. 272.